

Ik, jij, ... en verder?

Over de variatie aan persoonsdeixis in de talen van de wereld

Michael Cysouw, Katholieke Universiteit Nijmegen

Abstract

Pronominal elements vary widely in the languages of the world. The extent of this variation is often underestimated because of the classificatory traditional terminology. There is more to pronouns than three persons and two numbers. To surpass the restrictions of traditional terminology, this article takes a cross-linguistic viewpoint on pronominal elements, comparing the morphosyntactic variation. The formal aspects of pronominal paradigms from languages all over the world is taken to falsify the traditional classification. If the *morphosyntactic* form does not show the *semantic/functional* categories we expect languages to have (like a third person or a plural) then this incongruity is reason to reconsider the terminology and the accompanying categories. The traditional 'three persons' do not withstand this cross-linguistic test, neither does the 'plural'. Further, numerous other morphosyntactic categories that occur in the world's languages are discussed to show the wealth of possibilities of pronominal marking.

1. Inleiding¹

Een koude zomerdag aan het Nederlandse strand, maar toch is het vol met Duitse touristen. *'Mir is kalt'*, zegt een van hen terwijl zij haar jas dichtert om zich heen trekt. Wat zegt u? Letterlijk vertaald wordt er in het Duits gezegd *'aan mij is het koud'*, waar wij zouden zeggen *'ik heb het koud'*. De Nederlander die op skivakantie in de alpen tegen zijn skileraar zegt *'ich habe es kalt'* wordt meteen ontmaskerd als buitenlander.

Er wordt op mijn deur geklopt. *'Wie is daar?'* – *'It's me'*, antwoordt mijn Engelse huisgenoot. Letterlijk vertaald wordt er in het Engels *'het is mij'* geantwoord, waar wij *'ik ben het'* zouden zeggen. De Nederlander die in Groot-Brittannië *'I'm it'* zegt loopt grote kans een lege, begripsloze blik als antwoord te krijgen.

Verschillen, zelfs tussen zulke nauwverwante talen als het Nederlands, Duits en Engels. Bovenstaande voorbeelden laten zien dat het Engels en het Duits in bepaalde gevallen anders met hun persoonlijke voornaamwoorden om gaan dan wij. De verschillen tussen deze talen zijn niet erg groot, maar ze zijn er. Hoe ver strekt zich de variatie uit als er meer, en zeer diverse, talen in de vergelijking worden betrokken, zoals het Chinees, het Turks, Australische aboriginaltalen, of Zuidamerikaanse indianentalen? In dit artikel geef ik een overzicht van de verschillende talige mogelijkheden die er in de talen van wereld zijn om met persoonsverwijzing om te gaan.

Het is vooral in het vakgebied van de typologie dat er grote waarde wordt gehecht aan de bestaande taalkundige variatie in de wereld. Typologie is niet alleen de studie van de *universalia*, maar ook de studie van de mogelijke *variatie* van menselijke taal. Het bestuderen van deze variatie kan ons er van weerhouden al te snelle conclusies te trekken over universele kenmerken van menselijke taalstructuren. En het helpt om de blik te scherpen voor de werkelijke breedte aan te verklaren fenomenen in taal. In dit artikel zal ik ingaan op de variatie aan persoonsmarkering in de talen van de wereld. Eerst zal ik echter, in deze en de volgende paragraaf, enige methodologische aspecten van dergelijk onderzoek toelichten. Daarna, in paragraaf 3, zullen een aantal algemene begrippen worden gedefiniëerd en geïllustreerd. In de paragrafen 4 tot en met 6 zal vervolgens een proeve van de – brede – variatie aan persoonsmarkering worden gegeven. De conclusies volgen in paragraaf 7.

Een van de centrale beginselen van typologisch onderzoek is dat er een basis moet worden geformuleerd waarop talen met elkaar kunnen worden vergeleken. In de typologie is deze basis, een *'tertium comparationis'*, gewoonlijk een buitentalige definitie, meestal een semantisch of functioneel aspect van taal. Natuurlijk wordt die definitie zelf ook in een of andere taal geformuleerd, en staat dus zeker niet *'buiten'* de gewone taal. Met *'buitentalig'* wordt dan ook iets anders bedoeld, namelijk dat de gebruikte definitie onafhankelijk moet zijn van de mogelijke vormen van menselijke taal. Bij het formuleren van een *tertium comparationis* moet een impliciete voorkeur voor een bepaalde taalvorm worden vermeden. De *tertium comparationis* moet idealiter taalonafhankelijk zijn, zodat alle talen op gelijke basis aan de vergelijking kunnen deelnemen.

Elke onderzoeker werkt echter altijd vanuit een bepaald beeld van hoe taal in elkaar zit, een beeld dat meestal is gebaseerd op de analyse van slechts één of een paar talen.

---

¹ Dankzeggingen

Klassiek zijn de voorbeelden waar de analyse van de structuur van het Latijn als tertium comparationis wordt genomen. In dat geval wordt de analyse van het Latijn van toepassing geacht op alle taalstructuren die er kunnen bestaan in de wereld. Dat leidt bijvoorbeeld tot de – onzinnige – beschrijving van de verbuiging van het zelfstandig naamwoord in het Munduruku (Tupí, Brazilië) in tabel 1.² Deze taal heeft geen morfologische verbuiging, of in ieder geval niet volgens de categorieën van het Latijn. De vraag hoe de verschillende naamvallen in het Munduruku eruit zien, is, wat de morfologie betreft, een ‘verkeerde vraag’. Het enige wat we uit de informatie in tabel 1 kunnen concluderen is dat de categorieën ‘nominatief’, ‘genitief’, etc. geen betekenis hebben in de morfologische structuur van het Munduruku.

<i>Nominatief</i>	baḭbaḭ
<i>Genitief</i>	baḭbaḭ
<i>Datief</i>	baḭbaḭ
<i>Akkusatief</i>	baḭbaḭ
<i>Ablatief</i>	baḭbaḭ
<i>Vokatief</i>	baḭbaḭ

tabel 1: ‘verbuiging’ van het naamwoord in het Munduruku (Strömer 1932:105)

Het is waarschijnlijk onmogelijk een geheel taalonafhankelijke tertium comparationis te formuleren. De wens om een zo onafhankelijk mogelijke definitie op te stellen is echter een zeer zinvol ideaal. Op weg naar dit ideaal zullen steeds meer fenomenen uit de talen van de wereld worden opgenomen in de verklaringen, en daarmee zal een steeds beter beeld worden verkregen van de mogelijkheden en onmogelijkheden van menselijk taal. De – valse – hoop dat er een perfecte definitie bestaat, leidt daarentegen slechts tot het ontkennen en negeren van onverwachte verschijnselen.

De zoektocht naar een steeds betere tertium comparationis wordt in de typologische literatuur vaak afgedaan als een bijzaak. De zoektocht neemt geen officiële plaats in in de leerboeken.³ Het formuleren van een definitie op basis waarvan een typologie wordt gemaakt, is echter een centraal probleem in de weerbarstige praktijk van al het typologisch onderzoek. Het zou goed zijn om binnen de typologie een eigenstandige discipline op te nemen die zich precies met deze zoektocht bezig houdt. In deze discipline worden bijvoorbeeld de volgende vragen gesteld. In hoeverre zijn bepaalde definities taalonafhankelijk? Voor welke talen is een bepaalde definitie eigenlijk een ‘verkeerde vraag’ – zoals de vraag naar de vervoeging in het Munduruku? Hoe kunnen we de definities verbeteren zodat ze op meer talen van toepassing zijn? Het onderzoek dat deze vragen stelt, noem ik ‘cross-linguïstisch’ onderzoek. Een cross-linguïstisch onderzoek gaat noodzakelijkerwijs vooraf aan een typologisch onderzoek, alleen gebeurt dat in de praktijk vaak impliciet. Het resultaat van cross-linguïstische onderzoek – een verbeterde terminologie, definitie of categorisatie – vormt de grondslag waarmee vervolgens een typologie gemaakt kan worden. In cross-linguïstisch onderzoek gaat het om het naast elkaar leggen van de taalkundige

² Als er voorbeelden uit minder bekende talen voorkomen in de tekst, staat er tussen haakjes altijd eerst de taalkundige familie volgens Grimes et al. (1996) en daarna het land waar de taal hoofdzakelijk wordt gesproken.

³ In het leerboek van Comrie wordt bijvoorbeeld wel aangeduid dat er typologische zinvolle en typologische minder zinvolle parameters zijn (Comrie 1989:39), maar er wordt niet beschreven hoe zinvolle parameters kunnen worden gevonden.

variatie, voorzover die bekend is, om daarmee (impliciete) theoretische aannames tegen het licht te leggen. In dit artikel zal ik de aannames die verborgen liggen in de traditionele terminologie met betrekking tot de markering van de categorie ‘persoon’ testen aan de hand van een cross-linguïstisch onderzoek.

2. De cross-linguïstische methode

Een cross-linguïstisch onderzoek bestaat uit een methodologische cirkel van domein en bijbehorende talige vormen. Zoals al het onderzoek begint een cross-linguïstisch onderzoek met een bepaalde interesse. Bij zo een interesse wordt eerst een buitentalige definitie van het onderzoeksobject, meestal in semantisch-functionele termen, geformuleerd: het domein. Vervolgens wordt in verschillende talen bekeken hoe deze betekenis, of functie, vormgegeven wordt. In de meeste gevallen blijkt de oorspronkelijk definitie geen coherent vormcluster in een taal op te leveren. De definitie past niet op de morfologische structuur van een taal, en moet worden bijgesteld. Hierna is de cirkel rond en kan het hele verhaal weer van voren af aan beginnen.

Er moet een onderschied gemaakt worden tussen twee verschillende soorten ‘missers’. Er is mogelijk sprake van een ondergedetermineerde definitie, dat wil zeggen dat er in een taal verschillende vormen zijn die onder de buitentalige definitie vallen. De definitie is in dit geval niet precies genoeg, het is blijkbaar mogelijk om veel meer nuances uit te drukken in de taal in kwestie. Tegenovergesteld daaraan is er mogelijk sprake van overdeterminatie, dat wil zeggen dat de vorm die gebruikt wordt voor het uitdrukken van de definitie ook nog andere betekenissen/functies vervult die niet onder de definitie vallen. De definitie is te precies voor de taal in kwestie.⁴

Een voorbeeld ter illustratie van deze twee soorten missers is de analyse van tijdsmarkering in taal. Meestal wordt tijd geanalyseerd als bestaande uit drie categorieën: verleden, heden en toekomst. Gezien vanuit de morfologische structuur is voor veel talen het begrip ‘verleden tijd’ echter veel te breed. In deze talen worden namelijk meerdere onderscheidingen gemaakt die allemaal onder de categorie ‘verleden tijd’ vallen (Comrie 1985: hfdst. 4). In het Yandruwandha (Karnisch, Australië) zijn er bijvoorbeeld vijf verschillende verleden tijden (zie tabel 2). Het begrip ‘verleden tijd’ is niet precies genoeg voor deze taalstructuur; er is sprake van overdeterminatie.

<i>pas geleden</i>	...-na
<i>in de afgelopen paar dagen</i>	...ṇana
<i>in de afgelopen aantal dagen</i>	...-ṇukarra
<i>weken/maanden geleden</i>	...-nga
<i>ver geleden</i>	...-lapurra

tabel 2: Yandruwandha verleden tijden (Comrie 1985:98)

Aan de andere kant is de categorie ‘toekomstige tijd’ problematisch voor de morfologie van het Nederlands. Natuurlijk is het mogelijk een toekomstige tijd te

⁴ vgl. de termen ‘exuberant’ en ‘deficient’ van Becker (1995:370 e.v., in navolging van J. Ortega y Gasset 1959) met resp. mijn termen ‘overgedetermineerd’ en ‘ondergedetermineerd’. De context van deze termen is verschillend (Becker praat over problemen bij het *vertalen* van één taal naar een andere, ik over het vergelijken van morfosyntactische structuren) maar de achterliggende problemen zijn hetzelfde: in beide gevallen gaat hem om het analyseren van verschillen tussen talen.

maken met een hulpwerkwoord, ‘ik zal gaan’, maar in de morfologie van het werkwoord zelf zijn er maar twee vormen, een verleden tijd en een ‘niet-verleden’ tijd. De categorie ‘toekomstige tijd’ is te precies voor de morfologische karakterisering van de Nederlandse werkwoordsmorfologie; er is sprake van overdeterminatie.

Dergelijke missers tussen domein en de waargenomen structuren in talen geven aan dat de buitentalige definitie moet worden bijgesteld. Een belangrijke reden waarom een definitie niet past, is dat de definities geworteld zijn in de westeuropese taalkundige traditie die ontstaan is als beschrijvingsinstrument voor het Grieks en Latijns, en later alleen enigszins is aangepast aan de structuren van de moderne Europese talen. De driedeling van tijdsmarkering in ‘verleden’, ‘heden’ en ‘toekomst’ is voor het Latijn een goed passende categorisering voor respectievelijk ‘cantabam’, ‘canto’, ‘cantabo’. Maar cross-linguïstisch is het niet meer dan een handige richtlijn. Het is zeker geen universele categorisatie. Het hele begrippenapparaat en de bijpassende definities zijn nauwelijks afgestemd op de grote diversiteit aan taalkundige structuren die er in de wereld te vinden is. Een van de functies die vergelijkend onderzoek kan vervullen is dan ook een kritische. De traditionele categorieën die door de eeuwen heen ontwikkeld zijn in de westerse voortzetting van de graeco-romijnse grammatica-traditie zijn over het algemeen passend voor de westeuropese talen. Maar deze groep talen beslaat maar zo een klein deel van de bekende diversiteit aan menselijke talen dat het erg onwaarschijnlijk is dat deze categorieën daarmee een perfect arsenaal gereedschappen vormen om het fenomeen ‘grammatica van menselijk taal’ in het algemeen te kunnen vatten. Het is niet zo dat de huidige grammaticale theorieën slecht zijn, integendeel. Het instrumentarium dat we hebben werkt goed, maar een kritische blik kan nooit schaden.

Een kritische blik in een cross-linguïstisch onderzoek betekent dat de oorspronkelijke definities van het domein worden bijgesteld, afhankelijk van de morfosyntactische structuren die talen blijken te vertonen. Op dat moment zijn we de methodische cirkel van domein en bijbehorende talige vormen een keer rond geweest. De nieuwe definities kunnen opnieuw getest worden aan de bestaande taalstructuren in de wereld. Idealiter zou deze cirkel na een aantal keren ronddraaien tot een verbeterde definitie moeten komen.⁵ Ik zal in dit artikel één draai rond de cirkel beschrijven. Het domein wordt gedefiniëerd in paragraaf 3, de bijbehorende onder- en overdeterminaties worden uiteengezet in paragraaf 4 tot 6.

Een belangrijk element in deze methodiek is dat de morfosyntactische structuur als locus voor falsificatie wordt genomen. Even terugkomend op het voorbeeld van tijdsmarkering zijn er vanuit de *morfosyntactische* analyse van het Nederlands twee inflectionele tijdsvormen (‘verleden’ en ‘niet-verleden’) en een grote verzameling perifrastische vormen (met daaronder een ‘toekomde’ tijdsvorm met het hulpwerkwoord ‘zullen’). De driedeling ‘verleden’, ‘heden’ en ‘toekomst’ is nergens aanwezig in de morfosyntactische structuur van het Nederlands. De drie betekenissen kunnen wel worden uitgedrukt, maar het zijn geen samenhangende categorieën. Het is in een taalvergelijkende studie namelijk *niet* van belang erachter te komen wat talen kunnen uitdrukken en wat niet. Dit is een verkeerde vraag: talen kunnen – je

---

⁵ Het is echter helemaal niet a priori duidelijk dat een dergelijke methode uiteindelijk tot een eenduidige definitie moet leiden. Misschien zijn de structuren in menselijk taal zo divers dat er, hoe vaak je ook de cirkel rond gaat, toch geen eindpunt in zicht komt; vgl. de zogenaamde ‘hermeneutische cirkel’ uit de literatuurkritiek.

verschil.⁸ Hier wordt een spreker van het Pomo gedwongen te kiezen. Het is onmogelijk te zeggen ‘ik kuchte’ en daarbij in het midden te laten of het express of per ongeluk was. Als ‘ʔa’ gebruikt wordt, wordt impliciet ‘niet ʔo’ gezegd omdat ‘ʔa’ en ‘ʔo’ elkaar paradigmatisch uitsluiten.

(3) ʔa k’lú·k’lú·w.
 ik, ‘aktief’ kuchen
 Ik kuchte (express). (Mithun 1991:520)

(4) ʔo k’lú·k’lú·w.
 ik, ‘passief’ kuchen
 Ik kuchte (per ongeluk). (Mithun 1991:520)

3. De categorie ‘persoon’

Het domein voor dit onderzoek is, grofweg, het markeren van ‘persoon’. Met het begrip ‘persoon’ wordt in de grammaticale literatuur een complex aan begrippen en bijbehorende verschijnselen aangeduid dat door verschillende auteurs verschillend en daardoor nogal verwarrend wordt gebruikt. Het gaat hier om grammaticale structuren die afwisselend als ‘agreement’ dan weer als ‘pronomina’, als ‘persoonsmarkering’, maar ook wel als ‘pronominale inflectie’ of ‘persoonsdeixis’ worden aangeduid. Ik stel voor een duidelijk onderscheid te maken tussen wat er bedoeld wordt met deze termen om verwarring te voorkomen.

3.1 Persoonsdeixis en persoonsmarkering

Het gebruik van de term ‘persoon’ duidt op een buitentalig aspect. Taal is een communicatiemiddel tussen mensen, en de term ‘persoon’ verwijst in eerste instantie naar de mensen die in deze communicatie een rol spelen. Er moet duidelijk onderscheiden worden tussen ‘persoonsdeixis’ – het verwijzen naar personen – en ‘persoonsmarkering’ – de manier waarop die verwijzing in een taal vormgegeven wordt. Het verschil tussen persoonsdeixis en persoonsmarkering lijkt klein, maar is wezenlijk voor een cross-linguïstisch onderzoek: met ‘persoonsdeixis’ verwijs ik naar de buitentalige definitie; met persoonsmarkering wordt het bij deze definitie horende vormencomplex in een taal aangeduid.

In het spanningsveld tussen onder- en overdeterminatie is het altijd problematisch een goede buitentalige definitie te formuleren. Ik heb er voor gekozen uit te gaan van een voor de meeste talen zwaar ondergedetermineerde definitie van persoonsdeixis: *persoonsdeixis is de talige verwijzing naar de spreker en de toegesprokene*. Deze definitie is gebaseerd op de communicatieve functie van taal: in het gebruik van taal zijn er altijd minstens twee mensen, een spreker en iemand tegen wie gesproken wordt. Het basisdomein voor dit onderzoek zijn manieren waarop talen de buitentalige begrippen ‘spreker’ en ‘toegesprokene’ coderen.⁹ Dit is een sterk ondergedetermineerde definitie van persoonsdeixis omdat de meeste talen nog veel meer morfemen voor persoonsdeixis hebben, zoals meervouden of een ‘derde’ persoon. Door de definitie zo sterk te beperken maak ik echter de kans op overdeterminatie zo klein mogelijk.¹⁰

⁸ Dixon (1994:78-83) noemt dit verschijnsel ‘fluid-S’.

⁹ Ik geef de voorkeur aan ‘toegesprokene’ (in het Engels ‘addressee’) in plaats van het gebruikelijkere ‘hoorder’ aangezien er altijd een toegesprokene bestaat, ook als die niets mocht horen.

¹⁰ Merk op dat de werkwoordsvervoeging in het Engels, de ‘-s’ in de derde person enkelvoud, buiten het domein valt zoals dat hier is beschreven. Synchroon gezien is er in de Engelse werkwoordsvervoeging geen verschil tussen de vorm voor spreker en toegesprokene, ‘I see’ versus ‘you see’. Er is dus geen sprake van inflectionele persoonsdeixis zoals hier gedefinieerd. Vanuit een

Toch is er nog steeds sprake van overdeterminatie in het domein. Ik baken het domein namelijk af langs twee formeel-semanticke grenzen: ik kijk niet naar bezitsconstructies en niet naar reflexieve en reciproke constructies. Ik zal laten zien dat dit allebei gevallen van overdeterminatie zijn: er zijn talen waar deze grenzen niet overeenkomen met de manier waarop de taal gestructureerd is. De gebruikte definities zijn te precies voor deze talen.

Ten eerste kijk ik niet naar persoonsdeixis in bezitsconstructies. Dit zijn vooral structuren waar persoonsmarkering adnominaal gebruikt wordt om bezit aan te geven, zoals in het Nederlands ‘mijn boek’. Gezien vanuit de structuur van de meeste Europese talen lijkt dergelijke bezitsmarkering inderdaad een ander onderwerp te zijn dan persoonlijke voornaamwoorden voor subject of object. Veel talen op de wereld maken dit verschil tussen pronominale possessie en andere vormen van persoonsdeixis echter niet. Tenminste, het is niet te zien aan de *vorm* van de persoonsmarkering. In beide gevallen worden dezelfde morfemen gebruikt. Zo is bijvoorbeeld de markering voor het pronominale meewerkend voorwerp in het Abkhaz (North Caucasian, Georgië), zie voorbeeld (5) gelijk aan de pronominale possessie in (6). De categorieën worden morfologisch niet onderscheiden. Niet alleen de markering van de eerste persoon, zoals in de voorbeelden, maar de hele paradigma komen overeen. Het onderscheid tussen pronominaal meewerkend voorwerp en pronominale bezitter is een overdeterminatie voor het Abkhaz.¹¹

(5) *yə-sə-t*
het-mij(n)-geven
 Geef het **aan mij**. (Hewitt 1979:208)

(6) *sə-y̯ nə*
mij(n)-huis
mijn huis (Hewitt 1979:116)

Ten tweede kijk ik niet naar reflexieven en reciproken, zoals in het Nederlands ‘hij wast zich’ en ‘zij wassen elkaar’. Ook dit lijkt vanuit het ons bekende perspectief van de Europese talen helemaal geen vreemde afscheiding, aangezien de gebruikte talige structuren er duidelijk verschillend uitzien. Voor een aantal talen op de wereld liggen

---

diachroon perspectief is er natuurlijk wel sprake van persoonsmarkering, maar deze is zo sterk afgesloten dat er synchroon eigenlijk nauwelijks sprake meer is van persoonsmarkering.

¹¹ De samenhang tussen de persoonsdeixis voor adnominaal gebruik en andere persoonsmarkering is een interessant onderwerp. Het lijkt erop dat er iets aan de hand is, maar wat is momenteel onduidelijk. Er doen al lang vermoedens de ronde dat er een verband is tussen object-persoonsdeixis en adnominale persoonsdeixis (bijvoorbeeld Sidney Allen 1964), maar deze hypothese lijkt van de baan na het grootschalige onderzoek van Siewierska (1998).

Bij nadere beschouwing blijken de bezittelijke voornaamwoorden in het Nederlands ook niet zo afwijkend te zijn als soms wordt gedacht. Het volgende schema is gemaakt door ervan uit te gaan dat dezelfde vormen bij elkaar horen, ook als ze voor verschillende betekenissen worden gebruikt. Er blijken evenveel – 3 – overeenkomsten tussen subject en object als tussen object en de bezittelijke voornaamwoorden te zijn. Als we de ‘bijna’-overeenkomsten meetellen, slaat de schaal zelfs door naar de bezittelijke voornaamwoorden.

	<i>1Enk</i>	<i>2Enk</i>	<i>2Bel</i>	<i>3MEnk</i>	<i>3OEnk</i>	<i>3VEnk</i>	<i>3Mv</i>	<i>2Mv</i>	<i>1Mv</i>
<i>Infl</i>	...-∅	...-t/∅	...-t				...-en		
<i>Subj</i>	ik	jij	u	hij	het	zij			wij
<i>Obj</i>	mij	jou		hem		haar	hen/hun	Jullie	ons
<i>Bezit</i>	mijn	jouw	uw	zijn			hun		

de feiten echter niet zo eenvoudig. In het Mundani (Benue-Congo, Kameroen) bijvoorbeeld wordt het persoonlijk voornaamwoord dat voor het object wordt gebruikt ook voor reflexieve en reciproke constructies gebruikt. De voorbeeldzin (7) heeft dan ook drie mogelijke betekenissen, in onze ogen. De uitsluiting van reflexieve en reciproke constructies is in dit geval dus een geval van overdeterminatie.¹²

- (7) b́óó   ntińá   á-wó́b
       3MvSubj   helpen   Obj-3MvObj
       Zij helpen hen.
       Zij helpen zichzelf.
       Zij helpen elkaar.

(Parker 1986:149)

3.2 Pronomina en pronominale inflectie

Alle morfemen uit een taal die naar de spreker of de toegesprokene verwijzen worden opgenomen in de data, behalve dus de bezittelijke voornaamwoorden en de reciproke/reflexieve voornaamwoorden. Een belangrijke extra beperking die echter al snel gemaakt moet worden om wildgroei van de data te voorkomen is dat alleen *gespecialiseerde* persoonsdeixis moet worden opgenomen. Het domein moet beperkt worden tot die morfemen die *alleen maar* gebruikt kunnen worden voor persoonsdeixis, en niet ook nog bijvoorbeeld een zelfstandige betekenis hebben of een demonstratief zijn. In het Nederlands is het bijvoorbeeld mogelijk dat een moeder, die tegen haar baby praat, naar zichzelf verwijst met een zelfstandig naamwoord, zoals in ‘Mama gaat even naar boven’. Deze vormen van persoonsdeixis zijn niet gespecialiseerd en vallen daarom buiten de definitie. Deze beperking lijkt onproblematisch, aangezien dergelijk gebruik van een zelfstandig naamwoord voor zelfreferentie in het Nederlands beperkt blijft tot een paar heel specifieke contexten. Dit is echter niet altijd het geval; in veel Zuidoostaziatische talen is het gebruik van eigennamen of verwantschapstermen voor zelfreferentie veel minder gemarkeerd (Cooke 1968). In het Thai (Daisch, Thailand) kan iemand, genaamd Thiam, in plaats van (8) voor de zin ‘ik hou van jou’ eventueel ook (9) gebruiken. Er zijn in het Thai natuurlijk ook stylistische verschillen tussen deze twee varianten, maar (9) is in het Thai veel normaler dan het Nederlandse equivalent. Door de eis dat de morfemen die gebruikt worden voor persoonsdeixis gespecialiseerd moeten zijn, worden bepaalde fenomenen buiten het domein gehouden die er op grond van puur semantisch-functionele redenen wel in thuis horen.

- (8) chán   rág   thəə́
       ik   houden van   jij
       Ik hou van jou.

(Cooke 1968:7)

- (9) thiam´   rág   dæɛŋ´
       thiam   houden van   dang
       Ik (Thiam) hou van jou (Dang).

(Cooke 1968:7)

Het Thai levert nog meer problemen op voor de cross-linguïstische definitie van persoonsdeixis. Als het gebruik van eigennamen en familienamen buiten beschouwing wordt gelaten, zijn er nog steeds 49 verschillende ‘pronomina’ (27 variëte voor ‘ik’ en 22 varianten voor ‘jij’, Cooke 1968:11-18). Het probleem met deze pronomina is dat ze allemaal maar half gespecialiseerd zijn: de oorspronkelijke nominale betekenis is vaak nog bekend aan de sprekers, ook al is het gebruik van deze termen in sterke mate gegrammaticaliseerd. In tabel 3 worden een aantal voorbeelden

¹² Er zijn mogelijkheden om de betekenissen te desambigueren (Parker 1986:149-151). Zoals betoogd in paragraaf 2 gaat het echter niet om wat een taal *kan*, maar wat een taal *niet kan laten*.

van dergelijke half-gegrammaticaliseerde pronomina gegeven. De grens tussen gespecialiseerd en niet-gespecialiseerd is onduidelijk in het Thai.¹³

<i>dienaar, slaaf</i>	khâa'	'ik'
<i>oudere broer</i>	riam'	'ik'
<i>hoofdhaar</i>	phôm'	'ik'

tabel 3: Een aantal half-gegrammaticaliseerde pronomina uit het Thai

De termen 'pronomen' of 'pronominale inflectie' gebruik ik in dit artikel als technische termen voor de overgebleven *gespecialiseerde* vormen van persoonsmarkering. Pronomina zijn onafhankelijke woorden, pronominale inflectie zijn gespecialiseerde morfemen voor persoonsmarkering die gebonden zijn aan andere morfemen.¹⁴

3.3 Agreement

Ten slotte de term 'agreement', letterlijk 'overeenstemming'. Deze term leidt aan overgebruik, te pas en te onpas wordt het woord 'agreement' gebruikt. Het zou beter zijn om de term 'agreement' strikt te beperken om 'aanwezige covariatie' in een zin aan te duiden (Lehmann 1988; Moravcsik 1978, 1988). Voor agreement moet er een overeenstemming in betekenis zijn tussen twee elementen in de zin, oftewel, eenzelfde betekenisaspect moet dubbel aanwezig zijn. Zo is het zinnig te spreken van 'agreement' in de Nederlandse zin tussen het subjectspronomen en de uitgang van het werkwoord in voorbeeld (10) en (11). Eigenlijk wordt de persoon die zingt in deze zinnen twee keer aangegeven.

(10) **ik** zing-∅

(11) **jij** zing-t

De term 'agreement' gaat echter aan devaluatie lijden als hij ook gebruikt wordt in de Spaanse veralingen (12) en (13). In deze zinnen is helemaal geen covariatie tussen twee verschillende elementen; er zijn niet eens twee elementen die met elkaar zouden kunnen overeenkomen. Er is natuurlijk wel persoonsmarkering in de werkwoordsvervoeging, maar geen 'agreement'. Er is wel agreement in (14), maar dit is een gemarkeerde constructie in het Spaans.

(12) cant-o

(13) cant-as

(14) yo cant-o

4. Cross-linguïstische variatie

Het is onmogelijk in de beperkte ruimte hier de gehele diversiteit aan pronominale systemen in de talen van de wereld te beschrijven. Ik zal me in dit artikel dan ook beperken tot het tonen van een aantal dimensies waarop talen kunnen verschillen. Bovendien zal ik hier vooral ingaan op één kant van de variatie: de paradigmatische

¹³ Dit is geen ideosyncratisch verschijnsel van het Thai, maar een algemeen verschijnsel in het Zuidoost Azië. Cooke (1968) beschrijft een dergelijke variatie aan pronomina uitgebreid ook voor het Vietnamees en het Cambodianaans. Deze talen zijn niet genetisch verwand aan elkaar, noch aan het Thai, waaruit blijkt dat dit verschijnsel geen ideosyncratisch kenmerk van één bepaalde familie is.

¹⁴ Eigenlijk is 'persoonlijk pronomen' een betere term. Om stilistische redenen heb ik ervoor gekozen dit af te korten tot allen 'pronomen'. Als in dit artikel de term 'pronomen' wordt gebruikt zonder verdere classificatie, moet dit geïnterpreteerd worden als 'persoonlijk pronomen'.

variatie. Eerst zal ik echter, in de volgende paragraaf, de *syntagmatische* variatie kort aanstippen, om daarna in paragraaf 6 uitgebreid de – vaak onverwachte – mogelijkheden van *paradigmatische* variatie te tonen. Het onderscheid tussen syntagmatisch en paradigmatische variatie is handig om orde te brengen in de veelvoud aan verschijnselen. Toch zal aan het eind van paragraaf 6 blijken dat de grens tussen paradigmatische en syntagmatische variatie in sommige gevallen moeilijk te trekken is.

Eerst zal ik nu echter uiteenzetten wat ik precies bedoel met paradigmatische en syntagmatische variatie. In een taal kunnen verschillende vormen van persoonsmarkering voorkomen die verwijzen naar spreker en toegesprokene, bijvoorbeeld afhankelijk van de grammaticale eisen die een taal stelt, of omdat er gewoon verschillende betekenisvarianties zijn. Zo is er in het Nederlands een morfeem ‘ik’ als aanduiding voor de spreker, maar ook ‘mij’ en niet te vergeten de ‘werkwoordstam zonder uitgang’. Deze verschillende vormen kunnen syntagmatisch worden ingedeeld afhankelijk van de plaats die ze in de grammatica van een taal innemen. Syntagmatische kenmerken van een morfeem zijn die kenmerken die te maken hebben met de interactie van een morfeem met andere morfemen. Bijvoorbeeld: wat voor formele relatie hebben pronomina met andere woorden in een uiting? Zijn ze zelfstandig, zoals de Nederlandse pronomina, of zijn ze gebonden, zoals de Nederlandse verbuiging van het werkwoord? En wat voor semantisch-functionele relatie hebben ze met andere woorden in een uiting? Is er een verschil in rol, of is er een verschil in casus? Wat is de status van de woorden waar de persoonsmarkering bij hoort: zijn dat werkwoorden (*adverbale* persoonsmarkering) of zelfstandige naamwoorden (*adnominale* persoonsmarkering)?

Alle morfemen die dezelfde syntagmatische plaats hebben, behoren tot één paradigma. Deze paradigmata zien er in verschillende talen vaak erg verschillend uit; soms zijn ze uitgebreid, soms zijn ze minimaal. Ook de betekenissen van de morfemen verschillen tussen de talen. De verschillende paradigmata in de talen van de wereld hebben echter allemaal een oppositie tussen een morfeem voor verwijzing naar de ‘spreker’ en een morfeem voor verwijzing naar de ‘toegesprokene’. Dit is echter geen universeel kenmerk, dit is de definitie waarop de paradigmata worden geselecteerd. De variatie aan morfemen binnen één zo’n paradigma is het onderwerp van paragraaf 6. Daarbij zal ik twee vormen van mogelijke paradigmatische variatie grotendeels buiten beschouwing laten, namelijk de demonstratieve pronomina (‘deze’, ‘die’, etc.) en de indefiniete pronomina (‘men’, ‘iemand’, etc.). In de meeste talen valt er wel een argument te maken dat deze gevallen bij de pronomina horen. De woorden ‘hij’, ‘dat’ en ‘men’ in de zinnen ‘*hij* is er niet’, ‘*dat* is er niet’ en ‘*men* is er niet’ lijken syntagmatisch verdacht veel op elkaar. Ondanks de mogelijke overeenkomsten zal ik een grens trekken omdat demonstratieve pronomina en indefiniete pronomina geen *gespecialiseerde* pronomina zijn. In deze afgrenzing op basis van specialisatie schuilt een groot gevaar. De grens tussen gespecialiseerd en niet-gespecialiseerd is namelijk geen discrete overgang, maar een continuum van twijfelgevallen. Bij dit soort twijfelgevallen is het vaak de traditionele terminologie die gebruikt wordt om een grens te trekken, alhoewel het niet a priori duidelijk is of de traditionele terminologie wel cross-linguïstisch toepasbaar is. Demonstratieve en indefiniete pronomina zijn dergelijke twijfelgevallen, die geen twijfelgevallen lijken omdat ze een eigen terminologie hebben. Een paar voorbeelden van talen waar de afgrenzing op basis van deze terminologie duidelijke problemen oplevert zal ik kort noemen in de loop van paragraaf 6. De voorbeelden zijn de demonstratieve pronomina in het Kuna

(Chibcha, Panama) in tabel 9, en het indefiniete inflectionele pronomina in het Slave (Athabascisch, Canada), zie tabel 13 en voetnoot 25.

Samengevat verloopt de opbouw van het complex aan talige verschijnselen in het domein van dit onderzoek in vier stappen. Ten eerste worden alle verwijzingen naar spreker en toegesprokene opgenomen. Deze worden gegroepeerd afhankelijk van syntagmatische kenmerken. Morfemen met dezelfde syntagmatische status worden samengevoegd tot één paradigma. Daarna kunnen de syntagmatische verschillen tussen deze paradigmata worden beschreven. Tot slot wordt voor elk paradigma de paradigmatische variatie bekeken.

5. Syntagmatische variatie

Aan de hand van een paar voorbeelden zal ik in deze paragraaf kort een aantal dimensies van syntagmatische variatie tonen. Een bekend syntagmatisch onderscheid is het onderscheid tussen gebonden en ongebonden markering. De Nederlandse pronomina zijn ongebonden morfemen, het zijn zelfstandige woorden. Daartegenover staan de inflectionele pronomina die gebonden zijn aan een ander woord, zoals de Nederlandse werkwoordsvervoeging: deze morfemen kunnen alleen voorkomen samen met een werkwoordsstam. Bekend is ook dat dit geen absoluut verschil is, maar dat er gradaties van vrijheid zijn. Ongebonden morfemen kunnen vastklitten op een bepaalde plaats in het grammaticale systeem, en dan grammaticaliseren tot gebonden morfemen. De tussenvormen in dit diachrone proces worden wel ‘clitics’ genoemd.

Een hieraan gerelateerde dimensie van variatie is echter veel minder bekend. Het is ook van belang te kijken *waaraan* een gebonden morfeem zich bindt, en wat de grammaticale rol van deze ‘binder’ is. Zoals al opgemerkt is het bijvoorbeeld interessant om te onderscheiden tussen verbale en nominale binders (zie voetnoot 11). Ik beperk me hier tot verbale binders, maar ook daarin is variatie genoeg. In het Kalam (Oost Nieuw-Guineaanse hooglanden, Papua Nieuw Guinea) is er bijvoorbeeld een *gesloten* klasse van werkwoorden, er zijn in totaal maar zo’n 100 werkwoorden. Daarvan zijn bovendien de 15 meestvoorkomende verantwoordelijk voor 89% van de werkwoorden in tekst (Pawley 1993:87). Dit is een extreem geval van een veel voorkomend verschijnsel, namelijk dat een kleine groep (hulp)werkwoorden excessief wordt gebruikt.

In talen waar wel een open klasse van werkwoorden is, kan het zijn dat die maar weinig gebruikt worden. In het Siroi (Madang, Papua Nieuw-Guinea) komen zogenaamde ‘serialisatie-ketens’ voor, waarin alle werkwoorden een niet voor persoon gemarkeerde ‘afhankelijke’ vorm hebben, behalve het laatste werkwoord in de zin. In (15) staan 5 werkwoorden, maar alleen de laatste heeft persoonsdeixis. In de Nederlandse vertaling zijn alle vijf werkwoorden gemarkeerd voor persoon.¹⁵ Zowel het Kalam als het Siroi hebben gebonden persoonsmarkering aan het werkwoord, maar de plaats van deze werkwoorden in het systeem van de taal is dusdanig verschillend dat er niet gesproken kan worden van ‘hetzelfde’ type.

---

¹⁵ Merk op dat als in de Nederlandse vertaling een hulpwoord voor de toekomstige tijd, ‘zullen’, wordt gebruikt, er in het Nederlands ook maar één finiet werkwoord voorkomt, namelijk alleen het hulpwoord: ‘Ik zal gaan, een bad nemen in de rivier, mijn handen wassen, naar boven komen en jou je medicijn geven.’ Zo ‘exotisch’ is dit verschijnsel dus helemaal niet.

- (15) k-umba kule pis-mba mwi minyang-a mb-umba ne
gaan-Afh water baden-Afh hand wassen-Afh komen-Afh jij
 marasin ti-n-i
medicijn geven-jou-ik
 Ik ga, neem een bad in de rivier, was (mijn) handen, kom naar boven en
 geef jou (je) medicijn geven. (Wells 1979:79)

Dergelijke verschillen zijn er niet alleen bij gebonden persoonsmarkering. Ook bij ongebonden persoonsmarkering is er een grote verscheidenheid in gebruik van het pronomen. Bekend is het verschil tussen de zogenaamde ‘pro-drop’ en non-pro-drop talen. Simpel gezegd kan het Nederlands het pronomen niet weglaten (‘non-pro-drop’), het Spaans kan dat wel (‘pro-drop’), zie voorbeelden (10) tot (14).

Net zo als bij de gebonden persoonsmarkering kan ook bij de ongebonden persoonsmarkering de rijkwijdte van de zinsstructuur, waarbinnen verplicht een pronomen aanwezig is, verschillen. Het Supyire (Gur, Mali) is in zekere zin ‘non-pro-drop’, aangezien er altijd een subject pronomen in de zin moet staan als er geen nominaal subject aanwezig is (Carlson 1990:426 e.v.). Maar zolang het onderwerp gelijk blijft kunnen er lange stukken tekst komen, die syntactisch gezien, in het systeem van het Supyire, één zin zijn, en dus maar één subjectspronomen nodig hebben. (16) is een vrije vertaling van één lopende zin in het Supyire; alleen het eerste pronomen ‘zij’ is daadwerkelijk een pronomen in het origineel (Carlson 1990:1024-1025). Het Supyire is net zo non-pro-drop als het Nederlands, maar de mogelijke zinsstructuren waarbinnen het pronomen niet gedropt kan worden verschillen hemelsbreed.

- (16) Toen kookte **zij** de paddestoelen en at tot ze vol zat, toen ging ze en gaf eten aan de mannen en toen ze klaar was ging ze en nam de vaat, ze kwam en strekte zich en zei...

Veel talen hebben meer dan één paradigma voor persoonsdeixis met elk een andere syntagmatische status; zo heeft het Nederlands ongebonden en gebonden paradigmata. In het Nederlands komen deze beide paradigmata erg vaak samen voor als het subject van één werkwoord. Dit verschijnsel van dubbele markering wordt ‘agreement’ genoemd. Als de definite van ‘agreement’ strak wordt geïnterpreteerd, namelijk dat er alleen agreement is bij daadwerkelijk aanwezige covariatie (zie paragraaf 3.3) dan is het opvallend hoe weinig agreement voorkomt in de talen van de wereld. Eigenlijk moet gezegd worden dat het Nederlands een grote uitzondering is. De meeste talen gebruiken dubbele markering alleen in gevallen met zeer veel nadruk; gevallen die wij in het Nederlands moeten uitdrukken met cleft-constructies als ‘ik, ik heb het gezien’ met drievoudige persoonsmarkering. Een van de zeer weinige voorbeelden buiten Europa van verplicht aanwezige dubbele markering van persoon heb ik gevonden in het Päkot (Nilotisch, Kenia). Hier wordt zowel vóór als achter het werkwoord altijd een gebonden persoonsmorfem gemarkeerd, zie (17).¹⁶

- (17) α -ipu:ce-an-ye
ik-vegen-ik-Imperfect
 Ik veeg. (Rottland 1982:133)

Een andere dimensie van syntagmatische variatie is casus. Het Nederlands heeft een verschil tussen subjects en objects pronomina (‘ik’ versus ‘mij’). De variatie aan casus-onderscheidingen zijn is vooral groot bij onafhankelijke pronomina. Er is een

¹⁶ Deze verplichte dubbele markering is compleet uitzonderlijk binnen de Nilotische talen. Geen enkele andere Nilotische taal doet dit.

zeer grote cross linguïstische variatie aan casusonderscheidingen in pronomina, waar ik hier verder niet op in zal gaan (zie bijvoorbeeld Blake 1994). Bij pronominale inflectie bestaat er ook een grote variatie aan casusonderscheidingen, ook al beweegt de variatie zich hier binnen de begrenzing van, grofweg, de θ -rollen (categorieën als subject, object, indirect object, agens, patiens, absolutief, ergatief, etc.). De verschillen tussen de *inhoud* van de θ -rollen in de talen van de wereld is een onderwerp waar hoognodig eens vanuit een cross-linguïstisch oogpunt moet worden gekeken. Door de nadruk op universalia in het recente onderzoek is de *variatie* op dit gebied sterk onderbelicht. Dit is echter een onderwerp voor een andere keer.

Veel bekender is de syntagmatische variatie van pronominale inflectie afhankelijk van tijd, aspect of modus. Tijd, aspect en modus zijn bij uitstek categorieën die aan werkwoorden gemarkeerd worden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat inflectionele persoonsdeixis hiermee gecombineerd wordt. In veel talen zijn de inflectionele pronomina gefuseerd met deze verbale categorieën. Deze fusie is vaak dusdanig compleet dat er van verschillende pronominale paradigmata gesproken moet worden, die allemaal een bepaalde bijbetekenis hebben. Ter illustratie staat in tabel 4 een kleine selectie uit de gefuseerde paradigmata in het Nootka (Wakashaans, Canada).

	<i>indicatief</i>	<i>absolutief</i>	<i>vragend</i>	<i>evidentialis</i>
<i>1 Enkelvoud</i>	...-(m)ah	...-si	...-has	...-csaʔas
<i>2 Enkelvoud</i>	...-(m)eʔic	...-sok	...-hak	...-ckaʔas
<i>1 Meervoud</i>	...-(m)in	...-ni	...-hin	...-canaʔas
<i>2 Meervoud</i>	...-(m)eʔico	...-so	...-haso	...-csoʔas
<i>3</i>	...-ma	...-∅	...-ha	...-caʔas

tabel 4: Een aantal pronominale paradigmata uit het Nootka (Swadesh 1936:82)

6. Paradigmatische variatie

Na dit korte overzicht van een aantal dimensies van syntagmatische variatie, volgt nu een uitgebreid overzicht van de paradigmatische variatie in de talen van de wereld voorzover ik die heb gevonden in gepubliceerde bronnen.

6.1 Persoon

De meeste paradigmata voor persoonsmarkering hebben nog veel meer categorieën dan alleen maar ‘spreker’ en ‘toegesprokene’, zoals een ‘derde’ persoon of meervouden. Toch is dit lang niet altijd het geval. In het Hidatsa (Sioux, USA) zijn er bijvoorbeeld maar twee pronomina, een voor ‘ik’, zoals in (18), en een voor ‘jij’, zoals in (19). Voor andere verwijzingen wordt de interpretatie overgelaten aan de toegesprokene, of wordt er gebruik gemaakt van zelfstandige naamwoorden, een incidenteel aanwijzend voornaamwoord, of een bijwoord.

(18) wa ríiti c
ik honger hebben Aanv
 Ik heb honger. (Matthews 1965:55)

(19) ra ríiti c
jij honger hebben Aanv
 Jij hebt honger. (Matthews 1965:55)

In veel gevallen kan beargumenteerd worden dat in die gevallen waar maar twee morfemen voor persoonsmarkering zijn een derde ‘zero’ morfeem aanwezig is. Als er

niets staat is dat een teken dat noch ‘spreker’, noch ‘toegesprokene’ bedoeld wordt. Dit gaat echter lang niet altijd op. In sommige gevallen zijn er maar twee morfemen voor persoon, maar is er geen ‘zero’. In Lengua Maskoy (Maskoiaans, Paraguay) bijvoorbeeld zijn er maar twee verschillende morfemen: één voor verwijzing naar de spreker (20), en één voor verwijzing naar de toegesprokene (21). Het morfeem voor verwijzing naar de toegesprokene wordt echter ook gebruikt voor verwijzing naar iemand anders dan spreker of toegesproken (22).

(20) *ék-çl̄ĩngkyik*
ik-gaan
Ik ga. (Susnik 1977:98)

(21) *ab-l̄ĩngàé*
2/3-horen/voelen
Jij hoort/voelt. (Susnik 1977:99)

(22) *ab-waaktêyik s̄ençl̄it*
2/3-terugkomen die man
Die man komt terug. (Susnik 1977:99)

Het Wambon (Awyu-Dumut, Irian Jaya) heeft bijzondere variant van een dergelijke ‘ik versus de rest’ markering. De ‘rest’ wordt namelijk helemaal niet gemarkeerd, er is hiervoor een ‘zero’. Er is in het Wambon slechts één speciale vorm voor ‘ik’, zoals in (23). Daartegenover is er een ongemarkeerde ‘zero’ vorm voor alle onderwerpen die ‘niet-ik’ zijn, zoals in (24). Deze twee strukuren, uit het Maskoy en uit het Wambon, knabbelen aan de randen van de definitie van het domein, omdat er eigenlijk helemaal geen oppositie is tussen ‘spreker’ en ‘toegesprokene’, maar tussen ‘spreker’ en ‘niet spreker’.

(23) *andet-ep-mbo*
eten-ik-Verleden
Ik at. (Vries 1989:24)

(24) *andet-mbo*
eten-Verleden
‘iemand’ at (niet ik). (Vries 1989:24)

Een veelvoorkomende uitbreiding van een paradigma voor persoonsdeixis is de zogenaamde ‘inclusief’. Een ‘inclusief’ kan in het Nederlands alleen maar met ‘wij’ worden vertaald, maar het heeft een extra betekenisnuance. Een ‘inclusief’ verwijst alleen maar naar de groep personen die bestaat uit spreker en toegesprokene. Het betekent zoveel als ‘wij (jij en ik hier)’, en staat tegenover de zogenaamde exclusief ‘wij (ik en een stel anderen)’. De inclusief en exclusief werden lange tijd als varianten op de eerste persoon meervoud gezien, en de inclusief dus als een vorm van getalsmarkering. In een aantal talen strookt dit echter niet met de morfologische markering.

In het Trio (Carib, Suriname) bijvoorbeeld zijn er vier verschillende prefixen voor persoonsdeixis. Deze verwijzen naar de bekende categorieën eerste, tweede en derde persoon en naar de inclusief. In dit geval is het beter de inclusief als een categorie van persoon te beschouwen. Dit wordt in tabel 5 weergegeven met de aanduiding ‘1+2’.

<i>1</i>	w-ipunëjae
<i>1+2</i>	k-ipunëjae
<i>2</i>	m-ipunëjae
<i>3</i>	n-ipunëjan

tabel 5: Trio pronominale prefixen, met het werkwoord ‘denken’ (Carlin 1997)

In andere gevallen is de inclusief wel eenduidig een meervoudsvorm. Dit is bijvoorbeeld duidelijk zichtbaar in het Dongo (Ubangi, Zaire/Congo) in tabel 6, waar de inclusief het suffix ‘...-nyu’ krijgt, net zoals de exclusief en de tweede persoon meervoud krijgt.

	<i>Enkelvoud</i>	<i>Meervoud</i>
<i>Inclusief</i>	de	na-nyu
<i>Exclusief</i>		ni-nyu
2	do	da-nyu
3 <i>Levend</i>	zi	zy
3 <i>Niet-levend</i>	wi	yio

tabel 6: Dongo pronomina (Tucker et al. 1966:116-117)

In veel gevallen echter is de inclusief een beetje een buitenstaander: er is een speciale vorm voor, en deze vorm past morfologisch gezien noch bij de enkelvoud, noch bij de meervoud. Greenberg (1988) analyseert dit als tussenvorm tussen een inclusief als categorie van persoon (zoals in het Trio) en een inclusief als categorie van getal (zoals in het Dongo). De pronomina in het Otoro (Kordofanisch, Sudan) in tabel 7 zijn een voorbeeld van een dergelijke eigenstandige inclusief.

	<i>Enkelvoud</i>	<i>Meervoud</i>	<i>Inclusief</i>
1	ngi	ana-nga	lingo
2	nga	nya-nga	
3	ngu	ngul-nga	

tabel 7: Otoro pronomina (Tucker et al. 1966:280-287)

Een bijzondere categorie van persoon wordt gemarkeerd in het Salt-Yui (Chimbu, Papua Nieuw Guinea). In het Salt-Yui zijn er twee verschillende vormen om naar de spreker te verwijzen in eenzelfde paradigma. Dit laat zien dat zelfs een categorie als ‘spreker’ aan onderdeterminatie kan lijden. Naast een ‘eerste’, ‘tweede’ en ‘derde’ persoon heeft het Salt-Yui een inclusief die in hetzelfde paradigma thuishoort als de andere personen, net zoals in het Trio (zie tabel 5). Deze vier vormen zijn ongemarkeerd voor getal; dat betekent dat de eerste persoonsvorm zowel voor ‘ik’ als voor ‘wij’ gebruikt kan worden. Deze vormen worden normaal gebruikt voor persoonsdeixis. Er is echter nog een extra vorm, die alleen gebruikt kan worden voor ‘ik’, de spreker alleen. Deze vorm is sterk gemarkeerd en wordt alleen gebruikt als het nodig is als de spreker nadruk op zichzelf wil leggen. Syntagmatisch gezien hoort deze vorm echter gewoon in het rijtje van de ongemarkeerde vormen thuis (zie tabel 8). Mogelijk is dit een combinatie van een systeem zoals in het Trio met een systeem zoals in het Wambon.¹⁷

¹⁷ Irwin (1974:14-15) gebruikt de term ‘exclusive’ voor deze speciale vorm die naar de ‘spreker alleen’ verwijst. Deze vorm heeft echter helemaal niets te maken met de term ‘exclusief’ zoals die meestal (en ook in dit artikel) wordt gebruikt.

1	...-min
1+2	...-bil
2	...-n
3	...-m
'ik alleen'	...-l

tabel 8: Salt Yui pronominale suffixen (Irwin 1974:14-15)

Een interessante vorm van persoonsmarkering heeft bestaan in het Tupinambá (Tupí, Brazilië). Het gebruik van de persoonsprefixen in deze taal duidt op een probleem met de grens tussen de begrippen 'inclusief' en 'derde persoon'. het Tupinambá is helaas al lang uitgestorven, maar er zijn een aantal grammatica's van Spaanse missionarissen overgeleverd. Het viel deze grammatici op dat de prefixen 'ya-...' en 'o-...' in transitieve zinnen zowel voor de inclusief werden gebruikt, zoals in (25), als voor de derde persoon, zoals in (26).

(25) pirá ya-y_pisík
 vis Inclusief/3-vangen
 Wij (jij en ik) vingen vis. (Rodrigues 1990:393)

(26) móya kuyã ya-y_su?ú
 slang vrouw Inclusief/3-bijten
 Een slang beet de vrouw. (Rodrigues 1990:393)

Rodrigues (1990) analyseerde de overgeleverde data en concludeert dat er in het Tupinambá sprake was van een voor ons ongebruikelijke categorisatie. 'Ya-...' en 'o-...' zouden allebei aangeduid hebben dat er geen *tegenoverstelling* van spreker en toegesprokene was. Bij de andere prefixen was er de bekende impliciete wederzijdse uitsluiting van spreker en toegesprokene. Het prefix waarmee de spreker aangeduid werd, 'a-...', sluit de toegesprokene uit; 'ik' betekent impliciet ook 'niet jij'. 'Ya-...' en 'o-...' echter duiden aan dat er geen uitsluiting van ofwel spreker danwel toegesprokene was. In de gebruikelijke terminologie uitgedrukt betekent dat dat de beide prefixen zowel 'inclusief' kunnen aanduiden (spreker en toegesprokene) als 'derde' persoon (noch spreker, noch toegesprokene). De grens tussen inclusief en derde persoon is schijnbaar niet zo absoluut als vaak wordt aangenomen.

In moderne analyses van aan het Tupinambá verwante Tupí-Guaraní talen die nog niet uitgestorven zijn, wordt 'ya-...' simpelweg als 'inclusief' beschreven en 'o-...' als derde persoon. Deze analyse komt ook terug in de gereconstrueerde Proto-Tupí-Guaraní prefixen (Jensen, te verschijnen). Of het Tupinambá een uitzondering was, of dat de westerse manier om naar deze talen te kijken, en te beschrijven, de oorzaak van een verandering is geweest, is speculatie. Maar in plaats van dergelijke 'vreemde' verschijnselen af te doen als fouten van 'naieve' 16^e eeuwse grammatici, is het beter de hand in eigen boezem te steken en dit soort inzichten te gebruiken om onze traditionele categorisatie eens vanuit een nieuw daglicht te bekijken. Misschien hebben we dergelijke verschijnselen lang niet willen zien in taal, omdat ze niet pasten in ons taalkundige denkpatroon.

Er zijn nog meer problemen met de categorie 'derde' persoon. De 'derde' persoon is een paradigmatische uitbreiding van persoonsmarkering die verwijst naar waarover gesproken wordt. Dit lijkt op *logische* gronden een mooie categorie. In een communicatieve setting er is een spreker, een toegesprokene en iets waarover gesproken wordt. De derde persoon is de markering van 'datgene waarover gesproken

wordt'. Deze categorie lijdt echter onder zeer zware onderdeterminatie: eigenlijk is het een restvat waarin alles wordt gestopt wat niet refereert naar 'spreker' of 'toegesprokene'. Gezien vanuit de analyse van de werkwoordsvervoeging van het Latijn en het Grieks is een 'derde' persoon een mooie categorie. In het Latijn is er naast 'cant-o' en 'canta-s' ook nog 'canta-t', de derde persoon. In het Menomini (Algonquin, USA) gaat dit echter niet op. In het Menomini zijn er twee verschillende 'derde' personen, eentje zonder uitgang, zoals in (27), de ander met uitgang '-wan', zoals in (28). Deze tweede constructie wordt een 'vierde' persoon genoemd, of ook wel een 'obviative'. De obviative wordt gebruikt om naar een persoon te verwijzen die wel voorkomt in het gesprek, maar niet echt in het centrum van de aandacht staat; de obviative verwijst als het ware naar 'de ander'.

(27) pemosse.
aankomen
 Hij komt aan. (Bloomfield 1962:44)

(28) pemosse.-wan
aankomen-Obviative
 'De ander' komt aan. (Bloomfield 1962:44)

Het verschil tussen een gewone derde persoon en een obviative doet erg denken aan het verschil tussen 'dit' en 'dat'; het ene is dichtbij, in het centrum van de aandacht, het ander is verder weg. Nog verder op deze weg gaat het Kuna (Chibcha, Panama). Hier zijn namelijk de demonstratieve pronomina helemaal in de persoonsmarkering opgenomen. In het Kuna is er een uitgebreid systeem van demonstratieve pronomina. Er worden vier verschillende soorten onderscheiden, met grofweg de betekenis 'dit', 'dit, dezelfde als net', 'dat, dichtbij' en 'dat, ver weg'. Demonstratieve pronomina zijn buiten het domein gehouden voor dit onderzoek (zie paragraaf 4), maar hier gedragen ze zich syntagmatisch net zo als de pronomina en horen ze dus thuis in de paradigmatische uitbreiding van de pronomina. In het Kuna krijgen de pronomina een achtervoegsel '-ti'. De demonstratieve pronomina kunnen dit achtervoegsel ook krijgen (zie tabel 9).

<i>spreker</i>	ani-ti
<i>toegesprokene</i>	pe-ti
<i>dit</i>	i-ti
<i>dit, dezelfde</i>	a-ti
<i>dat</i>	te-ti
<i>dat, ver weg</i>	we-ti

tabel 9: Kuna pronomina (Holmer 1946:190)

6.2 Geslacht

De onderdeterminatie van het begrip 'derde' persoon blijkt echter vooral uit de markering van geslacht. In veel talen zijn er verschillende 'derde' personen, zoals in het Nederlands 'hij', 'zij' en 'het'. Deze vormen worden meestal geanalyseerd als subcategorieën van de derde persoon, maar waarom eigenlijk? Wat de vorm betreft is er geen duidelijke afscheiding tussen 'ik' en 'jij' aan de ene kant en 'hij', 'zij' en 'het' aan de andere kant. Er wordt vaak gewezen op het feit dat alle 'derde' personen dezelfde inflectie '...-t' aan het werkwoord krijgen. In het Nederlands krijgt echter ook de tweede persoon deze inflectie, maar het pronomen 'jij' wordt niet als subvorm van de 'derde' persoon gezien. Gezien vanuit de morfologie van de Nederlandse

pronomina is er eigenlijk geen reden om ‘hij’, ‘zij’ en ‘het’ samen te voegen tot één categorie.

Soms geeft de morfologie van een paradigma voor persoonsdeixis wel aanleiding om een ‘derde’ persoon de onderscheiden. Dit kan bijvoorbeeld worden gezegd van het Dongo (zie tabel 6) omdat hier de meervoudsvorming van een aantal vormen niet meedoet met de rest. Dit is een argument om de verschillende vormen in één groep onder te brengen, een ‘derde’ categorie. Nog duidelijker wordt dit geïllustreerd aan de hand van de pronomina in het Malakmalak (Daly River, Australië) in tabel 10. Hier vormen de drie morfemen op ‘...-öntön’ duidelijk een aparte categorie

	<i>Singular</i>	<i>Plural</i>
1	ŋa	yawot
2	waŋari	nukut
1+2	yaŋki	yɛřkit
3 <i>Mannelijk</i>	y-öntön	wõř-öntön
3 <i>Vrouwelijk</i>	n-öntön	

tabel 10: Malakmalak pronomina (Birk 1976:30)

Dergelijke duidelijke morfologische afbakeningen tussen de verschillende vormen van de ‘derde’ persoon en de andere vormen zijn echter zeldzaam. Het lijkt vooral *de wens* om een categorie ‘derde’ persoon te zien, dan de daadwerkelijke morfologische structuren in de talen van de wereld, die ervoor zorgt dat allerlei variatie in één ‘derde’ persoon wordt samengevoegd.

In de onderdeterminatie van de ‘derde’ persoon gaat bovendien ook nog een ander aspect een rol spelen: de referent van een ‘derde’ persoon hoeft helemaal niet menselijk te zijn. ‘Geslacht’ hoeft hier dan ook helemaal niet beperkt te blijven tot typische menselijke categorieën als ‘mannelijk’ en ‘vrouwelijk’. De *referenten* van de ‘derde’ persoon zijn erg variabel en er is dan ook zeer veel variatie in de persoonsmarkering. In het Nederlands bestaat er een onzijdig pronomen, dat meestal wordt gebruikt om naar niet-mensen te verwijzen. Als er gepraat wordt over ‘het meisje’, zal er meestal verwezen worden met ‘zij’ en niet met ‘het’ ook al is ‘het meisje’ een onzijdig zelfstandig naamwoord. De verwijzing is naar de werkelijke *persoon*, en niet naar de *vorm* van het zelfstandige naamwoord. De verwijzing met ‘het’ is gereserveerd voor niet-menselijke referenten.

Dit ene morfeem in het Nederlands is slechts een beperkte paradigmatische uitbreiding. Het aantal dergelijke ‘geslachts’ morfemen kan flink oplopen in de talen van de wereld.¹⁸ De meest opvallende paradigmatische uitbreidingen van persoonsdeixis wat ‘geslacht’ betreft zijn de zogenaamde ‘klassen’-systemen die gevonden worden in de Bantu-talen in Africa en in een aantal talen op Nieuw Guinea. Het aantal grammaticale ‘geslachten’ kan in deze talen oplopen tot meer dan 10. Ter illustratie staan in tabel 11 de subjectsprefixen van het Swahili (Bantu, Tanzania). Zelfstandige naamwoorden in het Swahili horen thuis in één van de 11 klassen, en voor verwijzing wordt het bijbehorende prefix uit de tabel gebruikt.¹⁹

¹⁸ Voor een gedegen overzicht van de variatie op dit gebied zie hoofdstuk 2 en 3 van Corbett (1991).

¹⁹ Net als in het Nederlands echter worden voor verwijzing naar mensen altijd dezelfde prefixen gebruikt (prefix I in het enkelvoud en II in het meervoud) ook als het zelfstandig naamwoord eigenlijk in een andere klasse thuis hoort.

- (30) *sií kxòe-tà*
wij mens-Onzijdig
 Wij mensen (in het algemeen). (Hagman 1977:43)

6.3 Getal

Een andere klassieke dimensie in pronominale paradigmata is ‘getal’. Hiervoor geldt hetzelfde probleem als eerder al genoemd is bij de discussie van de categorie ‘derde’ persoon: in veel gevallen is het morfologisch helemaal niet duidelijk dat er van een aparte categorie sprake is. De Nederlands meervoudspronomen, ‘wij’, ‘jullie’, ‘zij’, vertonen geen enkel morfologisch teken dat ze een relatie hebben met de enkelvoudsvormen ‘ik’, ‘jij’, ‘hij’, ‘zij’ of ‘het’. Een dimensie ‘meervoud’ is misschien handig om de vormen *betekenismatig* te ordenen, maar *morfologisch* heeft het geen doel. Alleen de correlatie met de werkwoordsvervoeging ‘...-en’ zou een argument voor de categorie ‘meervoud’ binnen de pronomina kunnen zijn.

Ook semantisch gezien is de categorie ‘meervoud’ echter problematisch bij persoonsdeixis. Wat ‘meervoud’ wordt genoemd is namelijk meestal een ‘associatief’. De associatief is een markering, die in sommige talen voorkomt, waarmee aangeduid wordt ‘en de zijnen’. Het verschil tussen de associatief en een normaal meervoud wordt geïllustreerd met de voorbeelden (31) en (32) uit het Hongaars (Ugrisch, Hongarije).

- (31) *János-ok*
Jan-Meervoud
 Meerdere Jannen (Corbett et al. 1996:5)

- (32) *János-ék*
Jan-Associatief
 Jan en de zijnen (Corbett et al. 1996:5)

De associatief heeft een bijzondere status met betrekking tot persoonsdeixis. Moravcsik (1994) merkt op dat de normale betekenis van de eerste en tweede persoon meervoud, ‘wij’ en ‘jullie’, eigenlijk altijd associatief is. Met ‘wij’ wordt helemaal niet naar ‘meerdere sprekers’ verwezen. Dat zou de letterlijke betekenis van een meervoud van ‘ik’ zijn: een groep ‘ikken’ – dat wil zeggen: een groep sprekers. ‘Wij’ betekent echter ‘de spreker en de zijnen’. ‘Wij’ en ‘jullie’ zijn geen meervouden, maar associatieven. Dit zou een reden kunnen zijn dat het ‘meervoud’ van pronomina in veel talen niet de regelmatige meervoudsvorming van zelfstandige naamwoorden volgt. De betekenis van een ‘derde’ persoon meervoud is meestal wel een meervoud en geen associatief; ‘zij’ (meervoud) is een verwijzing naar een groep personen en meestal niet naar één persoon ‘en de zijnen’. Het blijkt dus dat er voor de analyse van pronomina vaak nauwelijks morfologische, noch semantische redenen zijn om een categorie ‘meervoud’ te onderscheiden.²²

In veel gevallen is er echter wel een duidelijke getalsmarkering in het pronominale systeem. In het Susurunga (Austronesisch, Papua Nieuw Guinea) markeren de suffixen ‘...-ur/ar’, ‘...-tul’ en ‘...-at’ duidelijk afgescheiden getalscategorieën (zie tabel 12). Het Susurunga is bovendien een voorbeeld van een taal met maximale

²² Twee andere categorieën die bij de dimensie getal horen, namelijk ‘distributief’ en ‘collectief’, respectievelijk aanduidingen voor ‘de groep doet het samen’ en ‘ieder van de groep doet het apart’, ben ik (nog) niet tegengekomen als markering binnen een pronominaal systeem ergens op de wereld. Volgens Mithun et al. (1995) kunnen distributieven grammaticaliseren naar meervouden, dus misschien is hier het niet voorkomen een artefact van de beschrijvingen in de literatuur. Aangezien distributief en collectief meestal *adverbaal* gemarkeerd worden, zouden *inflectionele* pronomina een redelijke kans moeten hebben om dergelijke categorieën te onderscheiden.

getalsonderscheidingen, voor zover bekend (Corbett 1997). Naast een enkel- en meervoud zijn er ook een dualis (een ‘tweevoud’) en nog twee dimensies, die wel ‘trialis’ (drievoud) en ‘quadralis’ (viervoud) worden genoemd. De betreffende morfemen kunnen inderdaad de betekenis van ‘precies 3’ en ‘precies 4’ hebben, zoals in (33).

- (33) gimat   kəwən
       wij, vier   *oom/neef/nicht*
       Wij vier die een oom-neef/nicht verwandschap hebben. (Hutchisson 1986:10)

Een betere beschrijving van de betekenis van deze categorieën is echter het begrip ‘paucal’. De ‘trialis’ in het Susurungu kan namelijk gebruikt worden om een kleine groep aan te duiden, groter dan twee, maar niet veel groter dan een stuk of vijf à zes. Deze categorie, met de betekenis ‘een klein aantal’, wordt wel een ‘paucal’ genoemd, en komt relatief vaak voor.²³ De ‘quadralis’ in het Susurunga heeft een betekenis relatief ten opzichte van deze ‘paucal/trialis’, hiermee wordt namelijk een groep aangeduid die iets groter is dan de paucal/trialis. Dit is een vrij uitzonderlijke categorie, zonder vaste terminologie. (Corbett 1997) noemt het ‘greater paucal’. Of er pure ‘trialis’ of ‘quadralis’ markering voorkomt in de wereld is twijfelachtig: meestal zit er een duidelijk ‘paucal’ bijmaak aan de betekenis van dergelijke morfemen.

	<i>Enkelvoud</i> ²⁴	<i>Meervoud</i>	<i>Dualis</i>	<i>‘Trialis’</i>	<i>‘Quadralis’</i>
<i>Inclusief</i>	i, iau	gi-t	gi-t-ar	gi-t-tul	gi-t-at
<i>Exclusief</i>		gi-m	gi-ur	gi-m-tul	gi-m-at
2	u, iəu	ga-m	ga-ur	ga-m-tul	ga-m-at
3	a, on, əi	di	di-ar	di-tul	di-at

tabel 12: Sursurunga pronomina (Hutchisson 1986:5)

Een veelgehoorde stelling is dat het aantal onderscheidingen in het meervoud altijd kleiner is dan het aantal onderscheidingen in het enkelvoud. Er wordt dan vooral gewezen op het wegvallen van het geslachtsonderscheid in de derde persoon in de meeste Europese talen. Bij de discussie over de variatie aan geslachtsmarkeringen werd echter al opgemerkt dat bijvoorbeeld in het Spaans er voor de eerste, maar ook voor de tweede persoon, *twee* verschillende vormen zijn in het meervoud (nosotros, nosotras; vosotros, vosotras) waar het enkelvoud maar *één* vorm kent. Het is dus zeker geen universeel verschijnsel dat het enkelvoud uitgebreider, of minstens net zo uitgebreid is als het meervoud. Als er minder vormen in het meervoud zijn, dan kunnen dergelijke neutralisaties bovendien op onverwachte plekken in het paradigma plaatsvinden. Het objectparadigma in het Slave (Athabaskisch, Canada) heeft een bijzondere variant van een neutralisatie van categorieën in het meervoud. In het Slave worden de eerste en tweede persoon meervoud niet onderscheiden (zie tabel 13). De bijzondere ‘vierde’ persoon, die ook voorkomt in het Slave, heeft wel een eigen meervoud.

²³ Niet alleen de trialis, maar ook de dualis hangt vaak dicht tegen een paucal aan. In talen waar een naast een enkelvoud en meervoud een dualis wordt onderscheiden is het goed om in het achterhoofd te houden dat deze dualis waarschijnlijk een paucal bijmaak zal hebben.

²⁴ Het gebruik van de verschillende varianten in het enkelvoud is morfosyntactisch geconditioneerd.

	<i>Enkelvoud</i>	<i>Meervoud</i>
1	se-...	naxe-...
2	ne-...	
3	be/me-...	ku-...
4	ye-...	go-...

tabel 13: Slave objectpronomina (Rice 1989:431)²⁵

6.4 Transitief

Als afsluiting van dit overzicht van verschillende referentiële mogelijkheden van paradigmatische uitbreiding van persoonsdeixis in de talen van de wereld wil ik kort aanstippen dat in veel talen de persoonsdeixis voor *transitieve* constructies in hetzelfde paradigma thuishoort als de persoonsdeixis voor *intransitieve* constructies. In dergelijke paradigmata zijn er ook morfemen die naar een *combinatie* van subject en object verwijzen. In Diegueño (Yumaïsch, USA) is er bijvoorbeeld een dergelijk paradigma met vijf verschillende pronominale prefixen (zie tabel 14), die gedeeltelijk intransitieve en gedeeltelijk transitieve functies vervullen. De notatie ‘1 – 3’ in de tabel betekent dat dit prefix gebruikt wordt voor transitieve constructies met een eerste persoon als subject en een derde persoon als object, zinnen dus als ‘ik zie hem’. Van dit soort paradigmatische uitbreidingen bestaat een enorme variatie, vooral in de talen van de Amerikas, maar ook verspreid over de rest van de wereld. Een grondige cross-linguïstische catalogus van de variatie van dit fenomeen gaat de lengte van dit artikel echter ver te buiten.²⁶

1, 1 – 3	?-...
2, 2 – 3, 3 – 2	m-...
3, 3 – 3	w-...
1 – 2, 3 – 1	n ^j -...
2 – 1	?n ^j m-...

tabel 14: Diegueño pronominale prefixen (Langdon 1970:139-140)

6.5 Niet referentiële variatie

De variatie die tot nu toe in deze paragraaf is besproken betreft variatie in de referentie. Alle vormen verwijzen naar verschillende constellaties van individuen ‘in de werkelijke wereld’. Taalgebruik vindt echter altijd plaats in een sociale context, waar de belangrijkste informatie lang niet altijd is *wie* er bedoeld wordt, maar veel

²⁵ Er behoren eigenlijk nog drie vormen tot dit paradigma, ‘?e’, ‘?ede’ en ‘?ele’. Het is duidelijk dat deze vormen bij het paradigma in tabel 13 horen omdat het Slave een ingewikkelde werkwoordsstructuur heeft waar bepaalde paradigmata een vaste plaats hebben, een zogenaamd ‘slot’. De morfemen ‘?e’, ‘?ede’ en ‘?ele’ horen in hetzelfde slot thuis als de andere vormen uit tabel 13, en ze horen dus strikt genomen bij de paradigmatische variatie van de objectspromina. ‘?ede’ wordt echter gebruikt om aan te duiden dat het onderwerp reflexief moet worden geïnterpreteerd en ‘?ele’ voor een reciproke interpretatie. Aangezien ik deze semantische categorieën uit het domein het gelaten, heb ik deze vormen niet opgenomen in de tabel. Dit toont nogmaals aan dat de grens tussen ‘persoonsmarkering’ en ‘inclusief/reciprook’ voor sommige talen een overdeterminatie is. ‘?e’ is een indefiniet pronomen. Hieruit blijkt dat de grens tussen indefiniet en persoonlijke pronomina ook problematisch is.

²⁶ Voor een eerste aanzet, zie Heath (1998).

enkelvoud wordt dit onderscheid niet gemaakt). Welke vorm gebruikt wordt hangt af van de sociale relatie tussen de spreker en de persoon waarnaar met het pronomen verwezen wordt. Twee kenmerken zijn van belang voor deze sociale relatie: van welke stam en van welke generatie de ander is. Kolom I uit tabel 16 wordt gebruikt als de ander tot dezelfde stam en tot dezelfde generatie behoort als de spreker. Kolom II wordt gebruikt bij identieke stam, maar andere generatie. Kolom drie tenslotte wordt gebruikt bij personen van een andere stam.

		<i>I</i>	<i>II</i>	<i>III</i>
<i>Dualis</i>	<i>Inclusief</i>	ayle	aylake	aylanthe
	<i>Exclusief</i>	aylerne	aylernake	aylernanthe
	2	mpwele	mpwelake	mpwelanthe
	3	ratherre	alake	alanthe
<i>Meervoud</i>	<i>Inclusief</i>	anwingkerre	anwakerre	anwantherre
	<i>Exclusief</i>	anwerningkerre	anwernakerre	anwernantherre
	2	arringkerre	arrakerre	arrantherre
	3	aytningkerre	aytnakerre	aytnantherre

tabel 16: Alywerre pronomina (nominatief-vorm, Koch 1997)

Bij dit voorbeeld van de pronomina uit het Alywerre komt de vraag op of we hier nog met één paradigma van doen hebben, of niet toch met drie verschillende paradigmata. De vormen in tabel 16 zijn relatief eenvoudig morfofonologisch te analyseren, en het lijkt dan ook een recente grammaticalisatie van familieverbanden aan het pronomen. Dit is echter geen argument om deze vormen niet als *paradigmatische* varianten op te nemen. Ook getal wordt vaak analytisch gemarkeerd aan pronomina en deze dimensie wordt meestal zonder veel omhaal tot eenzelfde paradigma gerekend met de andere pronomina. De drie kolommen uit tabel 16 zijn syntagmatisch equivalent: er is geen restrictie vanuit de zinsstructuur waardoor een van de kolommen een andere status krijgt dan de anderen. De variatie hoort dus thuis in één paradigma.

De grens tussen paradigmatische variatie, waarvan ik in deze paragraaf een proeve heb gegeven, en syntagmatische variatie, die ik slechts kort heb behandeld, komt ondertussen aan zijn grenzen. Om dit probleem van de afgrenzing tussen syntagmatische en paradigmatische variatie op de spits te drijven, tot slot nu de pronomina uit het Perené (Arawak, Peru) in tabel 17, waar het niet meer te zeggen is of dit nu één of drie paradigmata zijn. De drie kolommen in tabel 17 hebben een licht onderscheiden betekenis afhankelijk van de context. In dit geval is het niet de sociale context, zoals bij de ‘beleefdheidsvormen’, maar om de *gesprekscontext*. De ‘meegaande’ pronomina worden gebruikt met de betekenis ‘ik (jij, etc.) ook’, de ‘contraire’ pronomina duiden grofweg de betekenis aan ‘maar ik (jij, etc.)’. Het gebruik van deze pronomina verandert niet de referentie en ook niet de betekenis van de zin, en het lijkt dan ook niet te gaan om syntagmatische verschillen. Daarentegen lijkt dit verschijnsel enigszins op het syntagmatische verschijnsel van de emphatische pronomina; daarbij was het de gesprekscontext die bepaalde of het pronomen wel of niet gebruikt moest worden. In het Perené is de keus echter niet tussen wel of niet gebruiken, maar tussen welke van de kolommen. Is dit nu een syntagmatisch of een paradigmatisch verschil? Met het gebruik van de verschillende pronomina wordt de zin in een andere context geplaatst ten opzichte van de rest van het gesprek, en dat lijkt niet erg op een van de besproken paradigmatische varianten. Dit soort aspecten van

taal worden vaak weggestopt onder de verzamelpet ‘pragmatiek’ en op die manier buiten de voor de grammatica interessante fenomenen gehouden. In het geval van het Perené is dit onderscheid echter een volledig deel van de morfologische structuur van de taal, en moet dit onderscheid dus geaccepteerd worden als mogelijke variant van pronominale markering. Dat het nergens in past ligt niet aan het ‘exotische’ Perené, maar aan de onze beperkte kennis van de daadwerkelijke breedte aan mogelijkheden van menselijk taal.²⁹

	<i>Normaal</i>	<i>Meegaand</i>	<i>Contrair</i>
<i>1</i>	naaka	naari	naint ^{sh} i
<i>1+2 (Inclusief)</i>	aroka	arori	aint ^{sh} i
<i>2</i>	eeroka	aʷirori	aʷint ^{sh} i
<i>3 Mannelijk</i>	iroki	irirori	iriint ^{sh} i
<i>3 Vrouwelijk</i>	iroori	iroori	iroint ^{sh} i

tabel 17: Perené pronomina (Reed et al. 1986:324, 327)

7. Conclusie

Na al deze voorbeelden van taalstructuren, soms bekend, soms onverwacht, wil ik de nadruk nogmaals leggen op de enorme variatie aan taalstructuren die voorkomen in de talen van de wereld. Binnen de strikte begrenzing van het domein die gemaakt is in paragraaf 3 en 4 blijkt de variatie aan persoonsdeixis nog steeds groot te zijn. Ondanks de probleem- en grensgevallen zijn bezits pronomina, reflexieven, reciproken, demonstratieve pronomina, indefiniete pronomina en niet-gespecialiseerde persoonsdeixis buiten het domein gehouden. De overgebleven fenomenen tonen echter nog steeds een variatie die maar moeilijk binnen de perken van de traditionele terminologie te brengen is.

In het rijtje ‘eerste’, ‘tweede’ en ‘derde’ persoon horen minstens ook ‘inclusief’ en ‘obviative’ thuis. Daarentegen is de categorie ‘derde’ persoon vaak een gekunstelde samenraapsel van verschillende vormen. Ook het begrip ‘meervoud’ heeft in het geval van persoonsdeixis een twijfelachtige status. De bewering dat alle talen in hun persoonsmarkerings drie personen en een enkel- en meervoud onderscheiden, is geen *empirische bewering* maar een *aanname* op basis van de traditionele grammaticale terminologie. Deze aanname blijkt, op zijn minst, zeer problematisch.

En was het dit nu? Geeft dit artikel een uitputtend overzicht van de variatie die voorkomt in de taalstructuren in de wereld? Waarschijnlijk niet. Zeker op het gebied van de niet-referentiële variatie is er nog veel meer mogelijk. Maar ook op de andere gebieden ben ik voorzichtig geworden. Mijn ervaring is dat als er elke keer weer nieuwe mogelijkheden op duiken zolang je je er voor open stelt; je moet zoeken naar het onverwachte, maar als je wilt is er veel te vinden. Ongewone verschijnselen zijn

²⁹ Een andere strategie om talige verschijnselen buiten het domein van voor de grammatica interessante fenomenen te houden is het onderscheid tussen ‘metaforisch’ en ‘letterlijk’ gebruik. Als bijvoorbeeld een wielrenner na de bergetappe gevraagd wordt hoe het ging, wordt verbazingwekkend vaak het pronomen ‘jij’ gebruikt voor zelfreferentie, in plaats van ‘ik’. ‘*Dan kom je boven op de berg en dan denk je “goed gedaan jongen, maar je moet er nog drie!” Echt lekker voel je je dan niet.*’ Dit gebruik van ‘jij’ wordt meestal geanalyseerd als een enigszins onpersoonlijke manier om ‘ik’ te zeggen. Je kijkt naat jezelf als een ‘jij’ vanuit een andere ‘ik’ positie, metaforisch gezien. Waarom dit metaforisch is, en het andere gebruik letterlijk is moeilijk hard te maken.

vaak niet te vatten zijn in de bestaande terminologie en worden daardoor als bijzaak beschreven.

Belangrijk voor een cross-linguïstische blik op taal is dat de morfosyntactische structuur van een taal serieus wordt genomen. De morfosyntactische structuur kan gebruikt worden om de theorie die ten grondslag ligt aan de terminologie te testen en eventueel te falsificeren. Een ongebruikelijke categorie die als bijzaak wordt bestempeld of een categorie die er niet is, en dan maar als ‘zero’ wordt gekarakteriseerd, dat zijn eigenlijk gevallen waar de theorie eens opnieuw bekeken moet worden. Dimensies zoals ‘persoon’, ‘getal’ en ‘geslacht’ zijn goede instrumenten om taalkundige fenomenen te beschrijven, maar dat betekent nog niet dat er enige universele status aan mag worden toegekend.

8. Literatuur

- Ashton, E. O. (1947) *Swahili Grammar (including intonation)*. London, Longman.
- Becker, A. L. (1995) *Beyond Translation*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Becker, A. L. and I. G. N. Oka (1995) 'Person in Kawi: Exploration of an Elementary Semantic Dimension' in: Becker, A. L. *Beyond Translation: essays towards a modern Philology*. Ann Arbor, Michigan University Press: 109-136.
- Birk, D. B. W. (1976) *The Malakmalak Language*. Canberra, Australian National University.
- Blake, B. J. (1994) *Case*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bloomfield, L. (1962) *Menomini Language*. New Haven, Yale University Press.
- Carlin, E. B. (1997) *Verbal Qualities of Nouns and Nominalizations in Trio*, paper read at the ATW Colloquium Amsterdam, June 27, 1997.
- Carlson, R. J. (1990) *A Grammar of Supyire, Kampwo Dialect*, Dissertation Oregon.
- Comrie, B. (1985) *Tense*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Comrie, B. (1989) *Language Universals and Linguistic Typology*. Oxford, Basil Blackwell.
- Cooke, J. R. (1968) *Pronominal Reference in Thai, Burmese, and Vietnamese*. Berkeley, University of California Press.
- Corbett, G. G. (1991) *Gender*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Corbett, G. G. (1997) *A typology of nominal number systems: values and constraints*, paper read at ALT II, september 12, 1997.
- Corbett, G. G. and M. Mithun (1996) 'Associative forms in a typology of number systems: evidence from Yup'ik' *Journal of Linguistics* 32: 1-17.
- Dixon, R. M. W. (1994) *Ergativity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gralow, F. L. (1993) *Un Bosquejo del Idioma Koreguaje*. Santafé de Bogotá, Instituto lingüístico de Verano.
- Greenberg, J. H. (1988) 'The first person inclusive dual as an ambiguous category' *Studies in Language* 12(1): 1-18.
- Grimes, J. E. and B. F. Grimes (1996) *Ethnologue Language Family Index*. Dallas, Summer Institute of Linguistics.
- Hagman, R. S. (1977) *Nama Hottentot Grammar*. Bloomington, Indiana University.
- Head, B. F. (1978) 'Respect Degrees in Pronominal Reference' in: J. H. Greenberg (Ed.) *Universals of Human Language*. Stanford, Stanford University Press. Vol. 3. *Word structure*: 151-212
- Heath, J. (1998) 'Pragmatic Skewing in 1 ↔ 2 pronominal combination in native American languages' *International Journal of American Linguistics* 64(2): 83-104.
- Hewitt, B. G. (1979) *Abkhaz*. Amsterdam, North Holland Publishing Company.
- Holmer, N. H. (1946) 'Outline of Cuna Grammar' *International Journal of American Linguistics* 12(4): 185-197.
- Householder, W. (1955) 'Review of Paul Forchheimer: *The category of person in language*' *Language* 31(1-2): 93-100.
- Hutchisson, D. (1986) 'Sursurunga Pronouns and the Special Uses of Quadral number' in: U. Wiesemann (Ed.) *Pronominal Systems*. Tübingen, Gunter Narr: 1-20.
- Irwin, B. (1974) *Salt-Yui Grammar*. Canberra, Australian National University.
- Jensen, C. (To appear) 'The Tupí-Guaraní Language Family' in: R. M. W. Dixon (Ed.) *The Amazonian Languages*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Koch, H. (1997) *Morphological changes in Arandic pronouns*, paper read at the 13th International Conference on Historical Linguistics, August 15, 1997.
- Langdon, M. (1970) *A Grammar of Diegueño*. Berkeley, University of California Press.
- Lehmann, C. (1988) 'On the Function of Agreement' in: M. Barlow and C. A. Ferguson (Eds.) *Agreement in Natural Language*. Stanford, Center for the study of Language and Information: 55-66.
- Li, C. N. and S. A. Thompson (1979) 'Third-person Pronouns and Zero-anaphora in Chinese Discourse' in: T. Givón (Ed.) *Discourse and Syntax*. New York, Academic Press: 311-336.
- Matthews, G. H. (1965) *Hidatsa Syntax*. The Hague, Mouton.
- Mithun, M. (1991) 'Active/agentive case marking and its motivations' *Language* 57: 510-546.

- Mithun, M. and G. G. Corbett (1995) *Distributives, Collectives and Number in the World's Languages*, paper read at ALT I, September 8, 1995
- Moravcsik, E. A. (1978) 'Agreement' in: J. H. Greenberg (Ed.) *Universals of Human Language*. Stanford, Stanford University Press. Vol. 4. *Syntax*: 331-374.
- Moravcsik, E. A. (1988) 'Agreement and Markedness' in: M. Barlow and C. A. Ferguson (Eds.) *Agreement in Natural Language*. Stanford, Center for the study of Language and Information: 89-106.
- Moravcsik, E. A. (1994) 'Group plural – associative plural or cohort plural', e-mail message to *Linguist List*, <http://www.sfs.nphil.uni-tuebingen.de/linguist/issues/5/5-681.html>.
- Mühlhäusler, P. and R. Harré (1990) *Pronouns and People: the Linguistic construction of social and personal identity*. Oxford, Basil Blackwell.
- Parker, E. (1986) 'Mundani Pronouns' in: U. Wieseemann (Ed.) *Pronominal Systems*. Tübingen, Gunter Narr: 131-166.
- Pawley, A. (1993) 'A language which defies description by ordinary means' in: W. A. Foley (Ed.) *The Role of Theory in Language Description*. Berlin, Mouton de Gruyter: 87-130.
- Plank, F. and W. Schellinger (1997) 'The uneven distribution of genders over numbers: Greenberg Nos. 37 and 45' *Linguistic Typology* 1(1): 53-101.
- Reed, J. and D. L. Payne (1986) 'Asheninca (Campa) Pronominals' in: U. Wieseemann (Ed.) *Pronominal Systems*. Tübingen, Gunter Narr Verlag: 323-331.
- Rice, K. (1989) *A Grammar of Slave*. Berlin, Mouton de Gruyter.
- Rodrigues, A. D. (1990) 'You and I = Neither You nor I: The Personal System of Tupinambá' in: D. L. Payne (Ed.) *Amazonian Linguistics*. Austin, University of Texas Press: 393-406.
- Rottland, F. (1982) *Die Südnilotischen Sprachen*. Berlin, Dietrich Reimer.
- Sidney Allen, W. (1964) 'Transitivity and Possession' *Language* 40(3): 337-343.
- Siewierska, A. (1998) 'On nominal and verbal person marking' *Linguistic Typology* 2(1): 1-56.
- Strömer, C. (1932) *Die Sprache der Mundurukú*. Vienna, Müdling.
- Susnik, B. (1977) *Lengua Maskoy, su hablar, su pensar, su vivencia*. Asunción, Museo Etnografico 'Andres Barbero'.
- Swadesh, M. (1936) 'Nootka Internal Syntax' *International Journal of American Linguistics* 9: 77-102.
- Tucker, A. N. and M. A. Bryan (1966) *Linguistic Analyses of the Non-Bantu Languages of North-Eastern Africa*. London, Oxford University Press.
- Vries, L. D. (1989) *Studies in Wambon and Kombai*, Dissertation Universiteit van Amsterdam.
- Wells, M. A. (1979) *Siroi Grammar*. Canberra, Australian National University.

9. Appendix

In dit artikel zijn voorbeelden uit de volgende talen gebruikt:

Noord Amerika:

Algonquin: Menomini

Athabaskisch: Slave

Pomo: Noord Pomo

Sioux: Hidatsa

Wakashaans: Nootka

Yumaisch: Diegueño

Zuid America

Arawak: Perené

Carib: Trio

Chibcha: Kuna

Mascoiaans: Lengua Maskoy

Tucanoisch: Koreguaje

Tupí: Munduruku, Tupinambá

Afrika:

Bantu: Swahili

Benue-Congo: Mundani

Gur: Supyire

Khoisan: Nama

Kordofanisch: Otoro

Nilotisch: Päkot

Ubangi: Dongo

Europa:

Germaans: Nederlands, Duits, Engels

Romaans: Spaans, Frans, Latijn

Uralisch: Hongaars

Azië:

Noord Caucasisch: Abkhaz

Daisch: Thai

Chinees: Mandarijn Chinees

Austronesisch: Susurunga, Kawi

Nieuw-Guinea/Australie

Arrandisch: Alywerre

Awyu-Dumut: Wambon

Chimbu: Salt-Yui

Daly River: Malakmalak

Oost Nieuw-Guineaanse Hooglanden: Kalam

Karnisch: Yandruwandha

Madang: Siroi